

„KÁBÍTÓ VONZÁS”,
LEHÚZOTT ÁLARC,
HÁBORÚS TRAUMA

KOMPLEXSÉRELMEK

Csáth Géza: *Napló*

Babits Kiadó, Szekszárd, 1989.

Naplók varázsa? Mészöly Miklós Jósika *Naplója* kapcsán sorolta fel a varázsjellegzetességeket: „Személyes, tiszteletlen, elfogult, szókimondó, frivol, rosszmájú, nagyvonalú, érzékeny, tárgyilagos, pletykás, bölcs, ostoba stb.” Valamiféleképpen azonban megtörik a varázs Csáth *Naplójának* olvasásakor, hiszen ez a szöveg is beletartozik abba a sorba, amely „a pokolra szállottak díszes társaságá”-nak feljegyzéseit tartalmazza; De Sade, Lautréamont, Genet, József Attila és Hajas „botrányos” írásainak társa. És legfeljebb Nádas Péterrel együtt mi is bevallhatjuk, hogy melyik szöveget nem szeretjük, ám figyelembe vesszük az általa meghatározott kritériumot: „Ez (ti. hogy melyiket szívleljük) pedig közel sem ízlés dolga. Legfeljebb ha a létezés botrányáról beszélő szövegekről van szó, akkor az ember alkata szerint választ és ítél. Ám senki ne állítsa nekem, hogy van alkat, mely elkerülhetné a saját botrányát.”

Csáth sokáig rejtegetett morfinista naplójának megjelentetése tehát az irodalmi nagykorúsodás egyik lépcsőfokának tekinthető. A „varázs” szó azonban újabb képzettársításokhoz vezet, így juthatunk el a Varázsló *Naplójához*, Thomas Mann-nak éppen a pikantériát nélkülöző jegyzeteihez. Ez a napló sem „külső használatra” készült. Érdemes tehát elgondolkodnunk Herceg János megállapításán: „Maradtak benne részletek, amelyek a nyilvános közlésben kissé árnyékot vetnek a világhírű antifasisztára és arra az íróra, akiről joggal hiszik, hogy európai volt... Lehet, hogy nincs igazam, de nem szeretem,

ha a szenteket lehúzzák a magasból. Még akkor sem, ha saját szavaikkal követtetik el a szentségtörést.”

Csáth *Naplója* megjelent, és az olvasó a maga alkata szerint ítélt. Az irodalmárnak pedig szem előtt kell tartania azt a tényt, hogy a Csáth-képet kiegészítő dokumentumot vizsgálja, amely mégis fikció, hogy a napló ismert műfaji sajátosságaival és „élő-lélegző” nyelvével szembesülhet, illetve néhány alkotáslélektani mozzanatra is rábukkanhat. A Csáth-napló a kendőzetlenül felfedett „fantasztikus élet” és sajátos élettér bemutatása, Esterházy szavait kölcsönözve: az intenzív, égető „brennender” élet, a művészen élő „önveszélyes” ábrázolás.

Az eddig titokban terjedő napló legfőbb szerkezeti sajátossága a töredékesség. A feljegyzések eleinte időrendben haladnak. Az 1912. évi nyár eseményei után címszó nélkül következnek az őszi és a téli jegyzetek, majd az 1913. január 9-ig haladó naplójegyzeteket a *Morfinizmusom története* című fejezet szakítja meg, amely „levezetés” újra a múltba hatol. A történet 1910. április 9-én kezdődik, és 1913. március 12-éig tart. A könyvecske következő lapjai a *Jegyzetek D.-nek*, az *Általános megjegyzések* és a *Desirének* című részeket tartalmazták.

A *Napló* több szempontból is egy (töredezett) folyamatot tár elénk. Eleinte a fürdőorvos két szenvedélyét: a nők és a kábítószer iránti vágyát ismerjük meg. A följegyzések egyéni élménybeszámolók. Egyre nagyobb szerephez jut a számadás attitűdje is, amely végül a naplóíró legfőbb céljává válik. A vallomástevő is rádöbben töredékesnek tűnő naplójegyzeteinek folytonosságára, amikor a következőképpen összegez: „Egymás után számolok be a véres kudarcokról, amelyet saját magammal való ütközeteimben szenvedtem.” A feljegyzéseket éppen ez a gyalázatos kudarc, a hiába-élmény köti össze, a méregmentesítés hiábavaló kísérletei. Társas magányában sikert keres. Az irodalomban is fontos számára a siker, de magánéletében is ezt kergeti, hajszolja. Egyedül és önmagával vívja legkegyetlenebb harcát. „Mérhetetlenül undok, megvetni való élet ez – írja morfinizmusának elemzésekor. – Oly undok, gyenge és szánalmas vagyok, hogy valósággal csodálkoznom kell Olgán, hogy még szeret, és nem csal meg. Néha saját meglátásaihoz fűzi reflexióit.

Íme az 1913. február 6-án feljegyzett sorok első bekezdése: „Mosolyogva olvasom az utolsó, elkeseredett naplójegyzeteket. Tulajdonképpen igen komoly dolog, ami bennük van. Kétségbeesett küszködés, erőlködés a méregtől való megszabadulás érdekében.” És a naplóban nemegyszer megjelenik az önirónia, amely mind a leleplezés, mind az *öntávolságtartás* eszköze.

A naplóírás toposza a megszólítás. Csáth „elbeszélője” nem naplóját szólítja meg, hanem önmagát. Önmegszólító napló ez, amelynek legszebb részletei az önmagát meggyőzni próbáló én érvelései. Amikor eljut a dacos „M i n d e g y!” állapotába, akkor megszólal a másik énje: „Nem szabad csüggednem. – Tehetségemben bízom, és kitartással eredményt fogok elérni. Megalkudni, lemondani (egy kényelmes, szép és gazdag életről) ma semmi kedvem. Újra fogom kezdeni tízszer és százszor, és ha kell – ezerszer. Nem szabad eltévesztenem a célt! Arra kell néznem. Még mindig látom és előttem van az irodalmi világsiker, egy könnyű és fényesen dotált fürdőorvosi állás, szép hotelben terasszal, fehér teniszcipő, jó szivar, finom hálószooba, elképesztően elegáns rendelő, könyvek, finom, nem szorgalmas, de mindig előrehaladó irodalmi működés, zene, harmincöt éves körül az első opera vagy némajáték teljes nagyzenekari apparátussal, München, Párizs, utazások, német premierjei a színdarabjaimnak, később gyermeket, 1-2, mindaz a boldogság, ami e pillanatban, amikor gyenge hányingerem van a mai nagy dosis következtében... elérhetetlennek, soha el nem jövőnek tetszik. – Nem szabad türelmetlennek lenned, drága fiatalúr.”

A *Napló* szövegének vezérmotívumai a magány és az írás. Az író-én fürdőorvosi állása és rengeteg nőismerőse mellett is magányos, de egyedül „kutat” az irodalmi pályán is, pénztelensége viszont kirekeszti a belvárosi utcák színes forgatagából, álmaiban is magára marad. A soha célba nem érés növeli magányérzetét, elidegenedettségét.

„Rettenetes és nyomasztó gondolat, hogy nincs többé kedvem az íráshoz. Mióta az analyzissal behatóan foglalkozom, és minden ízében elemzem az öntudattalan lelki életemet, nincs többé szükség rá, hogy írjak.” Ezekkel a sorokkal kezdődik a *Napló*, tehát a naplóíró szubjektum szinte rákényszeríti önmagát az írásra. Az „írnom

kell” játék-attitűdje eleinte csak külső ösztönzésre, vasakaratból valósul meg, később ellenben belső szükségletté, szinte gyógyhatásúvá válik: „Végre naplóhoz ültem. Írtam... írtam. Már jobban érzem magam.” A *Napló* szövege tehát valóban József Attila szabad ötleteinek társa, csak az állandó töredezett összegzésigény, a vázlatpontokba foglalt számadás különbözteti meg az utóbbtól.

Csáth jegyzetei is a műfajhoz hűen némi előismeretet követelnek meg az olvasótól. Kosztolányihoz fűződő kapcsolata, valamint *A kisasszony* című novella ajánlásából ismert Moravcsik professzorral való munkatársi és magánéleti vonatkozásai a *Napló*-ba is bekerülnek. A zene iránt rajongó Csáth vásárolja meg E. T. A. Hoffmann iratait és az új pianínót, amely fokozza anyagi nehézségeit. Néhány irodalomtörténeti értékű adat is felfedezhető. Szóba kerül Csáth *Schmith mézeskalácsos* című könyvének kiadása, Pucciniről írott művének német nyelvű megjelenése, az *Elmebetegségek p. m. c.* megírása, de kiemelkednek az irodalmi csalódások is, pl. a *Horváték* című színdarabjának visszautasítása, valamint a Greguss-díj elmaradása kapcsán.

Csáth szövegéről is megállapítható, mint a naplókról általában, hogy nagyfokú „objektivitással” igyekszik megítélni önmaga tetteit és kudarcait. Dr. Töttös Gábor valóságos szexregénynek, egy freudi indíttatású lélekelemzésnek, fontos irodalmi dokumentumnak minősíti a könyvet. Napjainkban sem szoktunk hozzá ehhez a leplezetlen szókimondáshoz. Olyan szöveg ez, amelyen Nádas szerint nincs semmi szeretnivaló. Kiadták, a rejtély tehát megszűnt. Kiegészítés, „ráadás” ez, a Csáth-kép járuléka. Szépirodalmi alkotásai maradtak igazán fontosak számunkra. Ilyenkor, a napló olvasását követően, a Gorgó-fej eltűnik, és a befogadóban felcsillan az *Egyiptomi József* zárómondata: „Irigyelttem Józsefet, hogy ilyen szépet álmodott.

(1990, 2000)

A LÉLEK LETT MÁS

Csáth Géza ismeretlen naplójegyzeteiről

*„Jó távolra! Ó, a mi földünkön
csak rövid távolságok vannak...”*
(Csáth Géza: Hegyszoros)

„Én érzem és világosan látom ezt a kort. És bizonyára érzik és látják mások is.” A Jókai kapcsán lejegyzett, ismert Csáth-sorok motoszkálnak a befogadóban (*Egy Jókai-regény analízise*, 1917), amikor újabb felfedezőútra indul, a még kéziratban levő Csáth-művek felkutatására vállalkozik. Most, amikor az életmű kezd kibontakozni az olvasó előtt, újabb és újabb szövegek bukkannak fel, hihetetlen szellemi kaland egy még újabbat kézbe venni. A *Napló* eddig ismert részleteinek közzététele fontos, bár sokak által vitatott lépés volt. Azóta megbizonyosodtunk Csáth és a csáthi elbeszélő komplexsérlemiről, a kutatók feltárták a nemi élvezet és a kábítószer-adagolás intim részleteit, ezek már a további naplójegyzetekben sem hatnak újdonságként. Az új olvasmány ugyanis a *Napló* folytatása, a „felfordult világ impresszióit” tartalmazó háborús bejegyzések sora, amelyek a naplójegyzeteken belül is külön egységet képeznek (1914—1915). Csáth az említett Jókai-elemzésben utal a háború korszakhatároló jelentőségére: „... a háború után egy új leltározás és átértékelés fog végbemenni irodalmunkban. Érezni ezt a levegőben is.” Újra fogják vizsgálni az összes magyar író – jövendőli Csáth Géza 1917-ben.

A háborús napló tehát éppen ezt az értékválság- és értékátalakuláskorszakot tárja elénk. A vázlat szerű jegyzetek mögött megnyilvánul

a novellaíró tehetsége, a teljességet kereső művész magánya, aki azonban még nem jutott el a magány nyugalamába, amelyre a *Horváték* című dráma főhőse hivatkozik feleségének: „Nincs senkim. Magam vagyok. De a magányom nyugalmát nem ajándékozhatom oda neked. Nehezen szereztem meg. Nagyon nehezen. Nehéz munkával. Bele is öszültem ebbe a munkába egy kicsit.” (*Az életet nem lehet becsapni*. Magvető, Bp., 1996, 112.) A háborús napló legfőbb sajátossága tehát az átmenetiség. Az újat nem az említett szenvedélyek részletezése jelzi, hanem a történelmi-politikai fejtegetések, valamint egy meglepő biográfiai adat. Jónás Olga, a feleség ugyanis egy időre szintén a kábítószer rabjává vált.

Csáth számára mindig fontos volt a mű és a kötet kompozíciója, erre Szajbély Mihály monográfiája, valamint „novelláskötet”-ének utószava is kitér. Még a háborús jegyzetek esetében is felfedezhető némi szabályosság. A kusza, zilált fragmentumokat követően a „háborús emlékirat” írásának attitűdje kerül előtérbe, és Csáth anekdoták, történetek, esszészzerű fejtegetések, álombetétek (ez utóbbit néha vázaltszerűen oldja meg) lejegyzésére is vállalkozik. Eleinte a mozgósított katona „alsó”, emberközeli perspektívájából láttatja az ugyancsak dinamikus történéseket, később inkább az összefüggéseket „felülről” vizsgáló, a teljességet szemlélni akaró, kiábrándult művész nézőpontja érvényesül. A háborús események lehetővé teszik a Csáth által mindig is igényelt ember- és önismeret megszerzését, sőt ennek valamiféle stendhali magaslatát. A modern ember ugyanis a megismerés hiányában él: „A modern ember ezen az úton haladva (ti. a hivatásos emberismerő semleges nemtörődömségének útján) nemcsak az emberekkel, de magával szemben is érzelmi holtpontra kerülne, ha nem fáradna el az emberismerés és önismerés, az emberkezelés és önfegyelmzés nemes és morális játékában, és nem engedné szóhoz jutni a primér, gaz, akaratos ősi énjét, aki azután rendet teremt a lelkében.” (*Az emberismeret és a társadalmi fejlődés. Huszadik Század*, 1909. április.)

Az önmaga lelkét fürkésző szubjektum a háború elején elérhetőnek véli a békét, ám ahogy bonyolódnak a történelmi szálak, egyre messzebbre kerül tőle. Az első napokban a naplóíró még a gyermek

ujjongásával fogadja az ösztönélet örömeit: az evést, a fürdést, a nemi kielégülést. A „kábító vonzás”, a legyőzhetetlen szenvedély is teljesen háttérbe szorul. Az események és az idő előrehaladtával szorongása fokozódik. Félti nemzetét, valamint a béke és a békesség lehetőségeit latolgatja. „Hazaféltó” gondolatai a romantika „sorsszerűség”-ét idézik: „kizsákmányolt szegény Tiborc volt mindig, az is marad.” Csáth naplójegyzeteinek kezdeti optimizmusát a jövőtől való rettegés, az egyre szűkülő távlat követi. Félelme hazájára és magánéletére is kiterjed. A napló az író közérzetéről és „közérzetkomplex”-eiről vall. Az idő ismét központi szerepet tölt be – a szubjektum a jelent éli, de a múlt szépségére és az új élet távlatára, távlatlehetőségeire gondol. A csáthi napló merész történelmi kérdéseket vet fel „hazájával”, Szerbiával, az orosz helyzettel és Franciaországgal kapcsolatban – közben természetesen afféle krónikásként utal a háború újabb és újabb eseményére –, ez a rákérdező magatartás új látószöveget is nyit. Némely kérdés, reflexió a mai történelemtudomány számára is újszerű megközelítést eredményezhetne. Magánemberként a csáthi naplóíró a jövőjén töpreng. Az új élet lehetőségeit kutatja – a feleség oldalán. Erre utalnak a következő Csáth-jegyzetek: „Általában: mi az élet, hogyan kell azt venni, élni, mik az ember igazi kötelességei és gyönyörei? – erre a háború tanított meg mindkettőnket először” (1914. VIII. 23.); „... az élet valódi értékeit fogadom el...” (1914. VIII. 28.)

Az olvasmányélményekkel és művészetekkel kapcsolatos értékkeresés a modern, labirintus-szemléletű publicistát idézi. Leonardo titkát böngészi; Anatole France, Doyle, Tolsztoj, Erdős Renée műveihez fűz reflexiókat, Arany Jánoshoz hasonlóan Homéroszt, most az *Odüsszeiát* nem tartja a kor hangulatába illő alkotásnak. Wagner zenéjének jelentősége, a gimnáziumi rajzterem emléképe és természetesen más művészek neve is felbukkan. Kosztolányira szintén utal a napló, néha pedig az orvos és természettudós Csáth szemlélete is helyet kap. A katonai kényszerutazás kevésbé zavarja az örök utas Csáthot – feltűnik itt a vidék és a szülőföld élménye is, például a szabadkai emlékek – főként a szülőkkel és a családtagokkal kapcsolatban –, a palicsi fürdőzések, az Olga-keresés álombeli útja, de ugyanakkor az „édes” Budapest

háborús látványa, amely *A Kálvin téren* című novellára asszociál; maradandó élményként taglalja egy visegrádi utazás kellemetlenségeit, valamint az internálás kérdését. Az utazásnak, a suhanásnak tehát mind katonai, mind személyes-családi vetületét is megismerjük, a Ferenc József-epizód pedig külön elemzést érdemelne.

És micsoda paradoxonok! A tettek gyakran önmagukba ütköznek. Dürrenmatt legfőbb kategóriája (azaz a paradoxon) Csáth jegyzetében is érvényesül. „Angyali” és „pokoli” erők, dinamikus álombetétek sokasodnak. Az egyén álmában repül, rohan, ám esik és bukik is. Álmaiban a nőt keresi, ha viszont rátalál, a féltékenységi gyötri (ez utóbbit *Az egészséges önismeret* című cikkében Csáth Géza „a lelki egyensúlynak ma mindkét nemnél leggyakoribb veszélyeztetője”-nek nevezi). 1915. június 4-én a naplóíró ezt mondja édesapjáról: „Szánalmat, undort és megvetést éreztem iránta...” Később egyfajta apakeresés jellemzi. Február 6-án mindig édesanyja halálára emlékezik, az előző esti agóniára: „Édesanyám halála napja. Ezen a napon mindig emlékezetembe idézem az 1895. év II. 5-nek estéjét. Szegény haldokló drága anyám este odahívott bennünket és végigcsókolt.” A gyermek azonban csak a noteszvásárlásra gondolt. Ezután a napló „elbeszélő”-je megjeleníti árvaságát, ál- és valódi magányát. Szereti a nagyvárost, ellenben undorodik a vásárosoktól. A család körülveszi, de ő egyedül van. A naplójegyzetek útja a magánytól a magányig ível, különbséget kell tennünk azonban a magányvágy, a művészi magány és a kiiktatottság, a magára maradottság között. A múlt árvaságérzetét betetőzi a nagymama halála, az Olga-keresés ziláltsága és a béketávatnak mint kapaszkodónak egyre messzebbre kerülése. „Árvacsáth” végérvényesen megszületik?! *A lélek lett más a háborúban*. Ez a csáthi megállapítás a naplójegyzetek mottója is lehetne. Az egyre magányosabb, megalkuvóbb, igénytelenebb, a jövőtől már-már szorongó individuum mindjobban hódol szenvedélyének, a kábítószernak. Az adagolás precíz kimutatása a naplónak ebben a részében is fellelhető.

A vázlat-, sőt adatszerű jegyzetek sokasága sem szorítja teljesen háttérbe az író. Néhol megcsillan a novellák világa – az állatkínzások naturalista részletezésétől a költői hangvértig. A szövegek egybeépítése az igazi élmény. Némely reflexió, kommentár teljesen új nézőpontot képvisel. Sajátos például Csáthnak a tárgyakhoz való viszonya

(közismert, hogy Radnótinak vagy az *Újhold* költőinek a műveiben, illetve Rilke költészetében stb. milyen fontos szerephez jutnak a tárgyak). 1915. július 22-én a naplóíró azzal dicsekszik, hogy borostyángyűjteménye egy szép darabbal egészült ki. Vigyázni kell azonban – szinte önmagát is erre inti –, hogy a tárgyak iránti szeretet mindig reális öröm legyen, ne váljon szenvedéllyé. A gyermekek és a gyűjtők esetében ez nem egészen normális dolog. Kimagaslanak Csáth ünnepekről szóló feljegyzései (Mészöly reflexiója jut az olvasó eszébe, egy reflexió a *Hamisregény*ből – karácsonykor az év magára csukja könyve fedelét), valamint a február végi tavaszt idéző szövegrész, amely a *Tavaszi ouverture* című novella hangulatvilágát idézi. A sorok olvasása Balázs Béla gondolatának emlékét hívja elő: „A tavaszt tulajdonképpen csak modellálni lehetne. Annyira egy anyagból van... Fa, kő, felhő egyugyanabból a színes tavaszpárából van kimodellálva.” (*Történet a Lógody utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről*)

A naplójegyzetek uralkodó színe a kék – a hajnali ég a tolsztoji értelemben felfogott teljességet és transzcendens élményt sugallja, de a szerelmi együttléthez is a kék szín kötődik; a kék az álombetétek színvíziója. Szinte úgy fürdet meg mindent a kékben, mint Degas fiatal, öltözködő táncosnőjét a pasztellkréta kékeszöldjében. A kék Csáth novelláinak is visszatérő színe, motívuma. A naplójegyzetek „álomlátó” írója kék kémcsövet hevít, Olgát kék ruhában látja. A reggeli indulás és a szerelem kékje – ez a háborús napló „színes” jellegzetessége. A *Hegyszoros* című novella hőse, Gracián például szintén átéli mind a reggel sokat ígérő színességét, mind a nő látványának kékesességét. A földön két lány feküdt előtte a homokban: „Hasonlóan – mint két madár, vékonyak, szinte átlátszóan fehérek, kékes árnyékokkal. A kékes szín az ilyen fehér test kontúrjaiban sajátságos meleg csábító zamatot kap...” *A kék csónak* csónak-élménye Novalis motívumát, a kék virágot idézi: „Karcú, kék bordái úgy tűntek fel, mint valami hatalmas csodavirág szirmai.” Később a csónak fenekéről láthatók „a kék égen suhanó elefántcsont- vagy rózsaszínű felhők”. Novella kékben, mondható erről *A varázsló kertje* című kötetben megjelent alkotásról. A napló palicsi vonatkozású feljegyzései is összefüggésbe hozhatók az 1908-ban kiadott (első) kötet novellájával. Ezek a színvíziók a festő, a rajzoló Csáthra utalnak, hiszen a „hármass művész” látásmódja a naplóban mindvégig jelen van. A palicsi fürdő képei szinte Monet Le Havre környékén

festett, parkot, csónakot, bárkát, vizet megörökítő alkotásaira emlékeztetnek – a festői látvány a térbeli távolságokat is legyőzheti. Singer mágusa például a hűvös cella ablakából kémleli a kék eget, de tudja, hogy éppen a falak nyújtanak védelmet a kinti szenvedélyek ellen.

A fellapozott jegyzetekre a következő Ottlik-parafrázis alkalmazható: *A naplót már csak a hallgatás előzi meg.* A dinamikus események, a falon túli vagy a Tandori-féle „jó dolgok” eleinte élet- és „szenvédegmentő” hatásúak, de később minden a visszájára fordul. Ha következetesen végigvezetjük az Ottlik-hasonlatot, azt is mondhatnánk, megmarad a „valami van” távolnézete. A háborús évek a napló szerint döntő jelentőségűek voltak az írói életrajzban. Csáthnak mint művésznek és mint magánembernek lett volna esélye, de azután éppen ez a történelmi szempontból is fordulatot hozó háborús korszak terelte rá végérvényesen a veszélyes útra. Hőséhez híven erről a vonatról már nem tudott leszállni. Musil Ulrichjéhez mérhető vergődése kudarcot vallott. Hamarosan az út végére ért. A háborús napló – Kulcsár Szabó Ernő (Esterházyra vonatkozó) megállapítását kölcsönözve – kimondás és reflektálás. A napló esetében a lezárhatatlanság modellértékű. Minden bejegyzésre ez a nyitott struktúra jellemző. A hosszabb, esszézerű, illetve „esszésített” részek esztétikai szempontból a legértékesebbek. Olvasmányként viszont mint dialógus fogható fel a napló, és a befogadó utóbb ugyanazt állapíthatja meg a „mű”-ről, mint Csáth Géza Bartos élettörténetét, végső kérdéseit kommentáló elbeszélője a *Vasút* című novella (*Világ*, 1911. márc. 25.) zárójeles befejezésében: „Szerencsétlenségére a legrosszabb korrekciót: a narkózist választotta. Így rá fog menni szegénynek az egész élete! Milyen kár érte!”

(1997)

„NINCSEN LÁTOMÁNY, AMELYNEK NE VOLNA ALAPJA”

Csáth Géza: *Egy elmebeteg nő naplója*.
Összegyűjtött elmeorvosi tanulmányok.
Magvető Kiadó, Budapest, 1998.

A tudományos megismerés útja című cikkében Csáth Géza három névvel jelzi a szerinte helyes irányt. Kopernikusz, Darwin és Freud küzdött meg előítéletekkel, a kutató ember legfőbb ellenségével. Freudról („a ma emberéről”) a következőket írja: „Az ő felfedezése döntő és határjelző az összes tudományok történetében, mert a megismerés műszerét, az agyat, a lelket veszi vizsgálat alá, tehát reámutat a megismerés azon akadályaira is, amelyek magában a műszerben rejlenek.” (*Szabadgondolat*, 1914. június 25.) Csáth tehát az önismertet felfedezőjét tiszteli Freudban, azt a tudóst, aki másként lát, aki esélyt ad a hibákra hajlamos „műszer” javítására, akinek kutatása az összes tudomány és az egész emberi gondolkodás szempontjából kardinális jelentőségű.

A Csáth-életműsorozat ötödik köteteként jelent meg Szajbély Mihály szerkesztésében és sajtó alá rendezésében az elmeorvosi tanulmányok eddigi legteljesebb gyűjteménye *Egy elmebeteg nő naplója* címmel. A címadó művet már jól ismerjük (*Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 1912), G. kisasszony történetét különböző szempontból elemezték, Ferenczi Sándor egykorú könyvismertetését ez a kötet is tartalmazza, de utalhatunk Mészöly Miklós „nyomozás”-ára, újszerű olvasási szempontjára, amelyet a következő kérdésben sűrít: „Lehetséges, hogy Csáthnak ez a munkája legalább annyira intimen az övé, mint novellái és egyéb írásai?” (Magvető, 1978) Az elmeorvosi tanulmányokat elemző Harmat Pál (*Csáth Géza mint*

elmeorvos. Egy kórtörténet vázlata) pontosan arra mutat rá, hogy Csáth elmeorvosként sem volt szabványszerű, akárcsak novelláit, ezeket az írásokat sem tudjuk semmilyen sémába beilleszteni. Még a komplexus kifejezés helyett is a komplexet használja, Jung hatott rá erősen, ám a különböző szempontok „eklektikusan” vannak jelen Csáth orvosi gondolkodásában (Buda Béla). Az elmeorvosi tanulmányokat tehát (Mészöly Miklós kérdésére visszatérve) intimen Csáth Géza írásainak tekinthetjük, beleértve a szakirodalom ismeretének és az orvosi kifejezések szótárának hiányosságait is, amely hibákat a kutatók felróhatják neki. Ha az író Csáthot olvasó egyén az orvos Csáthot/Brenner Józsefet olvassa, éppen ez a közös jegyeket felmutató *gondolkodó módszer* ragadja meg, mert G. kisasszony vagy az eddig ismeretlen Hahn Ella esetének megismerésekor sem tudunk szabadulni a sémába nem illeszthető novellák emléktől, különösen az *Emlékirat eltévedésemről* vagy a *Nervus rerum* típusú novelláktól, amelyek szintén esetleírások; az író Csáthot ugyanis mindig az egyén esete, az említett *műszer*, a motivációk összefüggése érdekelte. Vonzódott az újhoz, a soha még nem kutatotthoz, az új perspektívalehetőségekhez. Csáth a létért való küzdelemként definiálja az elmebetegséget, és ez a küzdelem novellahőseinél (gyermekhőseinél) is megnyilvánul. *A skizofrénia pszichikus mechanizmusa* című tanulmányában (az írás már a *Rejtelmek labirintusában* című publicisztikai kötetbe is bekerült, Magvető, Budapest, 1995) a szerző éppen az említett meghatározást tartja egészen új perspektívának: „Minél jobban belemélyedünk a különböző elmekórformák lelki mechanizmusának tanulmányozásába, annál világosabban és tökéletesebben jelenik meg előttünk az igazság, hogy az elmebetegség, úgy, amint előttünk jelentkezik a maga egészében, nem egyéb, mint az egyén létért való küzdelme.” *A Hahn Ella esete* című töredékes, vázlagszerű tanulmány elméleti bevezetője két változatban készült el. Ötletes a két szövegváltozat párhuzamos közlése, mindkét variáns az előző fejtegetéshez kapcsolódik, de a darwini törvény megnevezése is helyet kap. Az első szövegváltozat így kezdődik: „Minél részletesebben tanulmányozzuk a különböző elmebetegségek pszichikus mechanizmusát, annál tisztábban alakul ki bennünk a vélemény, hogy az elmebetegség létrejöttében és tünetjeiben a darwini élettörvény: *küzdelem a*

létért nyilatkozik meg. Nemcsak a fajok küzdenek a létért, hanem minden egyén külön-külön is.” A második szövegváltozat még sűrítettebben fogalmaz: „A darwini törvény: *küzdelem a létért*, ez nyilatkozik meg minden fejlődésben, minden fennmaradásban, minden életműködésben.”

Csáth orvosként azért foglalkozik a kazuisztika műfajával, mert minden egyén külön-külön érdekli, a szituáció, a szenzáció és a kibeszéltetés foglalkoztatja: „Minden emberben megvan a hajlam a konverzióra. Ha öröm ér bennünket, kipirulunk, szívdobogást kapunk, ha szerencsétlenség, sírunk és lehangelgattá leszünk: a szenzáció konvertálódott.”

Feltűnik számunkra Csáth címadása, a „pszichikus mechanizmus” ismétlődése. A szó szerkezetet maga a szerző magyarázza meg. Csáth nemcsak leír, jegyzetel, hanem a tünetek közötti összefüggéseket vizsgálja. Freud, Jung és Bleuler követőjeként a pszichózis teljes mechanizmusát igyekszik bemutatni, ezért olvassa szívesen az *irodalmi* olvasó is. Az orvos Csáth nem húz éles határt az egészséges és a beteg ember között, ezzel már a kutatók is foglalkoztak. Csáth elmeorvosi tanulmányainak középpontjába is egy-egy hős kerül, aki „egészséges” társaihoz hasonlóan tétován, bizonytalanul áll a széthullott világban, G. kisasszony esetében (a híres Nap-hasonlatban, amelyet Mészöly Miklós is kiemel) az élettér kitágul, egyén és univerzum kapcsolata tárul fel előttünk. Lőrinczy Huba beszédes gesztusnak véli a szerző hősválasztását, kiemeli az érdeklődés folytonosságát. (A gyermek toposza Csáth Géza novelláiban.) Hasonlóképpen fontosak az orvosi tanulmányok hősei és tünetvizsgálatai is, az olvasó nézőpontjából lényeges a megfigyelt hősök lélek felé fordulása, mártíri volta, állandó változása, illetve a változóság kereteiben való állandóság. Az érzékeléssel mint legállandóbb elemmel az orvos Csáth külön foglalkozik.

Az 1997. év Csáth-meglepetése a *Fej a pohárban* című napló-jegyzeteket és leveleket tartalmazó kötet volt (1914–1916), amelynek előzménye az *Üzenet* Csáth-émlékszáma (1997. szeptember-október). A kötet éles kritikai visszhangot, sőt vitát váltott ki, éppen a szövegek értékét, irodalmi értékét kérdőjelezték meg, pedig a világháborús jegyzetek némelyike novellának vagy novellarészletnek is megfelelné, esszészerű betétjei külön értéket képviselnek. A

Napló újraolvasása a modern ember megismerési és önmegismerési vágyát fokozottabban is előtérbe helyezi, mintha az orvosi tanulmányok katalizátora maga az író rejtélyes és fürkészésre hajlamos alakja lenne, de ennek kérdőjeleire, a korlátokra Harmat Pál tanulmánya mutat rá.

Az orvosi tanulmányokat nem olvashatjuk szépirodalmi alkotásként, ezek valóban orvosi tanulmányok, sőt jegyzetek, legfeljebb néhány részlet tekinthető esszének, esszészerű szövegnek. Csáth Géza orvosi tanulmányai ellenben „arról szólnak”, amiről a novellái, drámái és a publicisztikai írásai. Szépírói attitűdjét a részletek összeszerkesztésében, az említett Nap-hasonlatban és Hahn Ella töredékes esettörténetében ismerhetjük fel. Az utóbbi írás párhuzamba állított szövegváltozatai közül a második irodalmi szöveggént is olvasható. Az „Élni akarok” mondat, a „semmi” a „vagy” és a „ha” ismételése sajátos gondolatrítmust ad, szinte a versbeszédhez teszi hasonlóvá a szöveget: „Az események, amelyek körülöttünk folynak le vagy velünk történnek, vagy előmozdítják ezt az egyetlen célunkat, vagy nem. Ha igen, kellemesek. Ha nem, kellemetlenek. Semmi sem lehet közömbös. Semmi sem fekszik érdekeink határán kívül. Semminek se örülünk érdek nélkül, és semmin se szomorkodunk érdek nélkül. (...) *Élni akarok*, ez a törekvés, ez az egyetlen életfunkció kormányoz minden emberi tettet.”

Csáth Gézát/Brenner Józsefet és a csáthi elbeszélőt az egyén érdekli, az általánosítás szerinte takarékoskodás a megismerésre használt energiával. Szajbély Csáth-monográfiája (Gondolat, Budapest, 1989) G. kisasszony esetében a teljes élet vágyát emeli ki, ezzel kapcsolja a tanulmányt a novellákhoz.

Az új kötet is valami hasonlóról szól, az élni akarás reflexeiről, ösztöneiről, tüneteiről, eseteiről, sőt törvényéről, a „különbnek lenni” gesztusáról, a páratlanság átéléséről. A szerzői „tettek”-et a „megismerni és ismerni akarok” törekvése, az olvasóét főként a megértés irányítja.

(1999)

NAPLÓOLVASÓ OLVASÓNAPLÓ

(A leskelődés hangja)

2002. július 12., péntek

Engem főként 1951-től érdekelt a Thomas Mann-napló, innen lapoztam vissza újra a kezdetekhez. Az ősiség és a biológiai mámor ennyire intenzív megélése új nézőpontot ad(hat) a regények és novellák olvasásához. A manapság elmaradhatatlan Derrida „biológiai szempontú” metafora-megközelítésére gondoltam, főként a méhecskékre, valamint Nietzsche révén a metafora mélybevitelére. „Mindig van olyan könyvben szárított virág, mely minden kertből hiányzik...” Thomas Mann „könyvében” is akad. (...)

Az ősiség élménye indokolta a naplóíró én biológiai mámorát és a konklúzió kimunkálását. „Az az érzés fogott el – írja Thomas Mann –, hogy mindez ott van írásműveim, szerelmeim, emberszeretetem mélyén.”

1951. november 10-én biológiai tartalmú jegyzeteket készített, forrásműveket olvasott, a napló szövegében később mindez a lét és nemlét, illetve az idő megszűnésének filozófiai kérdésével függ össze. Létszemlélete nem áttörően új. „Az élet a Földön csak epizód – vallja a naplóíró „narrátor” –, talán minden létező csupán a semmi és újból a semmi közti közbjáték.” (II/438.)

Test és lélek horizontjának vitája a vég (a jövő) szemszögéből merül fel: „Ha Svájcba költözöm, nem azért teszem, hogy ott éljek, hanem hogy ott haljak meg. A testem viszont még nagyon ellenálló.” (II/438.) Halál Svájcban? A lét másika csakis a semmi, ezt azonban Heidegger állapította meg. A naplóíró Thomas Mann is tudja, hogy

a lét a legrendkívülibb, ami csak adódik, a létmegértés folyamatjellege pedig éppen a naplóírói szándék folytán válik nyilvánvalóvá. (Magától értetődő narratív helyzet!)

Soha ilyen rögeszmés naplóírói magatartást nem tapasztaltam. Rendesen, naponta igyekezett naplót vezetni. Ezt ugyanolyan kötelességnek tekintette, mint Ottlik *Hajónaplójának* kapitánya a Log-adatok beírását. Thomas Mann naplója többnyire adatokkal indít: meteorológiai és politikai jelentéssel. A naplóírói Morál (a jövő felől is) kiválóan működik, sőt a naplóolvasóé ugyancsak, hiszen Gide naplójára olvasóként tér ki. 1952-ben (október 29-én) viszont visszagondol a kezdetre, arra, amikor 1933-ban Arosában naplóíróvá vált. A naplóvezetői komfortérzés biztonságérzetet ad, holott ez néha megvalósíthatatlan.

A Lukács György-polémia bizonyos értelemben meglepő, főként a következő ítélet: „Lukács György Német realisták a 19. században című könyvét olvastam. Jó dolgok Heinérről. Kevés fogékonyság az esztétikai szépségek iránt.” (II/435.).

Kemény ítélet az esztétika ítéséről! A Kleist-tanulmány a problematikus marxista terminológia kérdését veti fel. A legélvezetesebb persze a realizmus-diskurzus érintése Henry Hatfield és Lukács kapcsán, illetve a „minden igaz művészetben” és a Thomas Mann-i szövegekben megnyilatkozó realizmus elkülönítése. Néhány szóban kimondott szigorú kritika Fontane *Porosz esküvőjéről*. A *Simplicissimus* és a pikareszk műfaj szintén foglalkoztatta. A *Javított kiadás* realista szerepjátéka és Móricz „pofátlan” jegyzetelése jut az olvasó eszébe.

Az ironikus játékot a Mester biztosan megbocsátaná. Felismerné a becsapás csapdalehetőségét, a kérdés értékét. A poszt-elvárás legalábbis ezt a játéklehetőséget hozza elő.

2002. július 13., szombat

Rába György „szöveg”-ét olvasom újra a *Holmi* januári számában: *Tragédia (főként) képzőkben elbeszélve*. A *főként*-en gondolkodom, nem a *képzőkön*. A szövegzáró, közbülső, mozgást beteljesítő (modális) „nemigen” a tragikomédia eredetét idézi fel (a lét tragikomédiáját?!), ám magamban már új szöveget konstruálok. Nem jön igazán össze. Milyen is a Napló (főként) képzőkben (ön)elbeszélve?

A *-tatik, -tetik* azért biztosan bekerülne az én képzősoromba, noha a „nem gyakori” képzők kategóriájába tartozik/tartoznak. Elhatárolódást is sugall(nak).

Az utóbbi időben sok bölcsességet mondtak erről a műfajról (mármint a naplóról), valóság és fikció viszonyáról a különös narratológiai státusról, a folyamatos önelbeszélés nyelvi nehézségeiről, a monológ problematikusságáról, a pszichikus térről, a napló-kánonról...

Engem a naplóolvasói pozíció érdekel igazán. A *Kukkoló* név tetszett a legjobban (*Kiss Attila Atilla* írta le a *Fanni hagyományai* kapcsán) meg a leskelődésre felkínált lehetőség cenzúrázó működésének gondolata. A *gyóntató* szerepe azonban még Fanni vonatkozásában sem igen vállalható! Vajon az olvasó tényleg ítélkezésre hivatott a reprezentált, azaz önmagát reprezentáló szubjektum felett? Ráadásul előre megírt szabályok és elvárások alapján?

A naplóolvasáshoz gyakran a (Balassa-féle) „belül-olvasás” és az ezzel összefüggő aktív megértés rendelhető, jöllehet a naplóíró néha maga kínálja fel az elvárt olvasói pozíciót. *Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései* (Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2002) a napló műfajához közelítenek, és a keret *olvasói hangot* követelő dialógust kezdeményez. Íme a bevezetés: „Isten a tanúm, hogy őszinte vagyok ebben az írásomban, s nem akarok egyebet, mint elmondani a leányomnak (...), mint viseltem gondját Jókainak. Ítéljen ő – s az, aki esetleg olvassa még –, s szeretném, ha mindazok olvasnák, akik engem életemben szerettek! – de csak azok! ...”

A záró mondat csak ennyi: „*Most ítélnének igazságosan fölöttünk.*” Vas István szövegére gondolok: *Levél egy ítéshöz.*

A kiválasztott olvasó elmélete peresze a kiadással végérvényesen megdőlt. A *Kukkoló* elfogulatlan ítélethozatala megkérdőjelezhető, hiszen a „gyónás” egy meghatározott nézőpontból kebelezi be olvasóját. Jókai házaseletének rejtelmei és a Bellával megtartott esküvő részletei, sőt a „belül-olvasás” megleshető, de miért? A Másik/Mások baljós ítélete a Bellával kötött frigy vonatkozásában kerül be a szövegbe, például: „Megjött a hír! – Az esküvő megtörtént! – Consummatum est. Jókai a szemétgödörbe került!” (233.) Nem, nem hiszem, hogy

ennyire szigorú a mai (napló)olvasó ítélete, hiszen őt ugyancsak hasonló emberi motívumok mozgatják.

Már egy-két éve (olvasóként is) csak önítélkezésre vállalkozom, és az egyszerre „hideg és forró falatok” sem zavarják meg az ízhatást. Távolról szemlélem az ítéleteket, és a *Javított kiadás* legtalálhatóbb idézetén töprengek: az árulás (és minden hasonló tett) önmagában hordozza büntetését. Igen, néha a hallgatás veszélye (válasza) ezt jelzi: külső ítéletre itt más nincs szükség. A másként beszélő látszólagos „fölnye”... Másik stáció, más értékrend és más olvasói „komplexek”.

Délután kellő áhítattal és alázattal nyúlok értékes ajándék-kötegemhez. A júniusi német folyóiratokat, könyvkatalógusokat olvasgatom. Jó érzés, amikor a zártságból kiutazók gondolnak rám, főként, ha nem kérem. Tagadhatatlan nosztalgiát érzek – már tíz-egynéhány éve – a német könyvtárak és levéltárak iránt. Most is a változó nyelvet ízlelgetem. Belekémlelek az izgalmas és lélekemelő oktatási kísérletekbe. A precíz német kritikusok irodalmi detektívvé léptek elő. Nyomoznak, nyomokat keresnek. A „Spurenlesen” attitűdje tetszik. Klaus Harpprecht a Goethe-krónika ismertetőjének címébe is bevette (Rose Unterberger: *Die Goethe Chronik*. Insel Verlag, 2002). A német kritikus valóban *kukkol*, például a Mozart-szöveghelyeket kutatja. (...)

Márai *Naplóit* kell újra elővennem! (Meg mélyen eltöprengeni: a magyar emigránsok sorsán, a sziget-metaforán, Lenin szakállán és Gyulai „kapitális tévedés”-én, azaz elmarasztaló Vörösmarty-ítéletén.)

2002. július 14., vasárnap

Reggel felhőszakadás. Tenger az utca. Thomas Mann valahogy így kezdené a mai jegyzetet. Lehet, hogy az aprólékosság „hibá”-jába esne.

Újra az *Óceán*ba merülök. *Az Óceánban* című Tandori-kötetet a naplóolvasó aspektusából olvastam. A *Koppar köldűs* után nem leptek meg a címek. Ezek valóban *Témák „belülről”*.

„Belülről alakuljak hitelesen?” A befogadás visszavezet a *Töredék Hamletnek* világához. Vagy rossz szó a *visszavezet*? *Az el nem tűnő idő nyomában* újabb nézőpontot ad, de lehet, hogy Proustot is a *megtalált időből* kell olvasni. És Thomas Mannt?

A Sziisüfosz-változatok (II.) visszatérő olvasmányom. Kitartóan (naplószerűen?) böngészem. Nádasdy Ádám és Jung Károly verseit másodszor szintén ebből a pozícióból (is) olvastam. Rácsodálkoztam a versformálás „rend”-jére. Az általuk kialakított rend lassított olvasást igényel. Olvasói rendet. Csáthi rendkeresést. Iránytűt. Letisztultságot.

Egyik vendégem Csáth Géza újra kiadott *Naplóját* (1912—1913) vette le az kályhára helyezett újabb, könyvkupacról. Még nem került fel a polcra. Az új naplórészletek (Lazi Kiadó, Szeged, 2002) két része lebilincsel, meg persze az, ami a naplóból kimaradt. A professzor besúgó-szisztémája aktuális szempontot vet fel. Lassítok. A naplóírói önvizsgálat a gyónás narrációjába csap át: „A méreggel egyébként úgy voltam, hogy ebben az időben teljesen neki éltem. Sajnálatos módon elhanyagoltam minden összeköttetést, társaságot, munkaalkalmat, holott jó érzéseim mellett mindenre kitűnőleg képes lettem volna. A levelezést annál nagyobb mértékben űztem. Rendesen 8 óra előtt még elbúcsúztam O[lgá]tól, hazamentem, megvacsoráztam nem nagy étvággal, de ügyelve reá, hogy eleget fogyasszak (...) Semmi se érdekelt nagyon, de viszont egyformán érdekelt minden.” (139—140.) Az anyagi és lelki-szellemi komplexek egyaránt?!

A szabadságnymozó csáthi „belül-olvasás”-ra ösztönöznek. A komplexek ellenállnak a gyóntatásnak. Rakovszky Zsuzsa háló-metáforája jut eszembe (*A kígyó árnyéka*), meg hogy milyen nehéz (sokszor lehe-
tetlen) a nekünk állított csapda mellett erős lélekkel, szilárd léptekkel elhaladni. Olyan jó reggelente nyugodt szívvel, tiszta napra ébredni! A fundamentum kérdése azonban elbizonytalanít. Többször újraolvasom mindezt.

Naplóolvasóként konokul borítom fel a rögzített, kronologikusan „felfűzött” sorrendet. Élvezem az olvasói rendet, de még jobban ennek felbontását, az új dimenziókat, a kicsinyes, precíz naplóvezetés kelepcéit. Góg helyett új alázat? (Ottlik)

(2002, 2009)

Irodalom

- Farkas Zsolt: *Dialógus és szövegszerűség. Alföld*, 1998, 2., 100—104.
- Földényi F. László: *A túlsó parton*. Esszék, 1984—1989. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1990.
- Heidegger, Martin: *Bevezetés a metafizikába*. Fordította: Vajda Mihály. Ikon Kiadó, Budapest, 1995.
- Manfred, Frank: *A stílus filozófiája*. Fordította: Weiss János. Janus/Osiris, Budapest, 2001.
- Rorty, Richard: *Heideggerről és másokról*. Fordította: Barabás András, Beck András, Bujalos István, Kelemen István, Vitézy Zsófia. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997.
- Said, Edward W.: *The World, the Text and the Critic*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1983.

„IRODALMI” KARÁCSONYOK

Csak az idő gyors múlását érzékeljük. Az ünnepek ismétlődését. A közhelyek és a szürkeség veszélyét. Várjuk a kikapcsolódást, pedig Pilinszky szerint ennek a „bekapcsolódásnak” kell lennie. A hétköznapi megosztottsága után szerintem ez visszatérés az egészbe, a teljességbe. Megvan-e bennünk a költő által definiált „ünnepteremtő erő”? Az ünnep tény, piros betűs jelölés illeti meg a naptárban, készen kapjuk tehát, de hogy mivé és milyenné formáljuk, valamint hogy mennyiben hozzuk összefüggésbe az ünnepeket a hétköznappal, az rajtunk múlik.

A karácsony a család, a szeretet, a kreszténység nagy ünnepe, mondogatjuk gyakran. Pedig elsősorban a gyermekeké, a gyermekkoré. Sok-sok karácsonyt élünk meg, mégis a gyermekkori karácsonyokat hozza felszínre az ünnepvárás és az ünnep említése. Az irodalomtanár pl. igyekszik elkerülni az elcsépett, ünnepel kapcsolatos címeket, amikor december folyamán dolgozatot írat az iskola hétköznapiságától irtóztató tanulókkal. Az ünnep-analízis ugyanis hétköznapi feladattá válik számukra. Ezután mosolyogva vesszük tudomásul, hogy a némi furfanggal megfogalmazott címek vallomásra késztetik a diákot, észrevétlenül kerülnek elő a gyermekkori élmények, a családi együttléttel kapcsolatos reflexiók, a titkok, a szülő vagy a nagyszülő hiánya, és a legjózanabb-nak hitt tanuló is lírikussá alakul át, amikor a karácsonyi hóesésről, a fehér karácsonyról ír. Mert a karácsony valamiféle elemzésre serkentő határszituáció, kizökkenés a hétköznapiokból, ám mégis mércéje, sőt része hétköznapijainknak. A karácsony mozgásmoddellje lassú, zenei szakszóval élve az adagio jelöli.

Az ünnep jelentőségéről, az előkészületekről, a népszokásokról valahogy gyakran szólnak. Vannak azonban „irodalmi” karácsonyaink is, ezek sokrétűségére nem figyelünk eléggé (pedig a hétköznapiak során is el kell töprengenünk rajtuk), ilyenkor viszont – karácsony táján – kísérletképpen egy irodalomórát is szánhatunk rá, talán az utolsót ebben a félévben. A művek dialógusa sokféle szemléletmódot és sokféle olvasatot eredményez, így talán könnyebb lesz kialakítanunk azt a bizonyos „ünnepteremtő erőt”. Az „irodalmi” karácsony nem egyértelműen a szeretet ünnepe, lehet a szeretethiányé is, átváltozhat hamissá és hétköznapivá, spleenes karácsonnyá, hozhat fordulatot, jelentheti az egészet és a részekre bontást, külön irodalma van a háborús karácsonyoknak, sőt a mai elidegenült, kusza emberi kapcsolatokat és kommunikációhiányt felvillantó, a szerelmes, a szegényes és a „gazdag” karácsonyoknak is.

Az irodalomtanár márfelhívhatja a figyelmet Csokonai karácsony-metaforájára (Az estve), de Ady és Nagy László ünnep-mozzanataira is érdemes kitérnünk. Ki ne emlékezne Móricz Árvácskájának befejező képsoraira, a kislány anyalátomására és a tűzre, amely úgy ragyog, mint az igazi nagy karácsonyfa? Íme a befejezés két kulcsmondata: „A fekete karácsony átváltozott szép, fehér karácsonnyá.... Minden békés lett, átalakult, másfajta valamivé az egész élet.”

A modern irodalom nagyjai már ritkán szólnak ilyen költői hangon az ünnepről, ám a *fehér karácsony* és az *átváltás*, a fordulat az ünnephez kapcsolódó két legjelentősebb motívum.

A fehér karácsony pl. Ottlik művében jelenik meg, az *Iskola a határon* hó-motívumáról több tanulmány született, de Böll karácsonyt idéző novellája (*És lőn este és reggel*) is egyetlen szép mozzanatot villant fel a magára maradt hős számára, a hőesést: „Brenig nyitott szemmel nézett a havazásba, mert szerette a szempilláira tapadó havat, az elolvadó, apró cseppekben az arcán lecsurgó pelyheket, és mindig újabbakat, újabbakat... Brenig kirázta a hajából a havat, újra átvágott a téren...” (Bor Ambrus ford.) A hős már gyermekkorában szerette a havat, szerette a fagyot, most is szinte rítusszerűen élvezi, megtisztul, megrészegül, teret ad szenvedélyének, hiszen otthon a kőarcú feleség, a kősvatag várja. Egy füllentés a bűne, amiért a feleség

(Anna) szótlansággal bünteti. A karácsony a férj számára hétköznappá változik át, csak kívülállóként figyeli mások karácsonyfáját, az ajándékot viszont a csomagmegőrzőben felejtí. A konyhaasztalon álló karácsonyfa alatt ott áll az ő ajándéka és a vacsorája: „... de ez mind megvolt minden este, és karácsonyfát állítani meg ajándékokat odakészíteni ugyanannyit jelentett Annának, mint szendvicseket megvajazni: kötelességet jelentett...” A szobából kiszűrődő két nem és egy igen, tehát a feleség válaszai valami mikrováltozást hoznak a hétköznapiaságba, erre a szígetre, hiszen a körülöttük cikázó fények és a földszintről felsűrődő hangfoszlányok jelzik azt, hogy rajtuk kívül mindenki ünnepel. A külvilág hatol be a kőarcú csendbe, és mikrometamorfózist eredményez, egyébként az átváltozás szokatlan, fordított irányú; ez a nap a karácsonnyal terhes hétköznappá válik.

Gion Nándor *Ez a nap a miénk* című regényében az 1944-es háborús karácsony hóesést hoz, amelyet jó jelzésnek tekintenek a bácskai magyarok, a család „eltűnik”, ketten (a házaspár) ünneplik a karácsonyt, de meghitté teszik. Az ünnepteremtő erő a háborúban erősebb. A jelentéktelennek tűnő mozzanatok jelentőssé válnak. A karácsonyfa, az étel (mint Déry *Karácsonyestjében*), a saját készítésű ajándék óriási értékét. A felgyorsult élet lassul le egy kicsit. „Hangos volt ez a havas éjszaka.” A hó eltakarítására, a rendre a szokásosnál is nagyobb gondot fordítanak a feje tetejére állt világban. „A havat el kell takarítani – mondja a regény főhőse. – Karácsonykor is, meg máskor is.” A hősök a csendet is „hallgatják”.

Az István- és a János-nap összehozza a jókedvű embereket, a karácsony még kis szorongással telt. Az 1945-évi karácsony már sokkal feszültebb, csendesebb, de István-napra a főhős „zenebonáról” gondoskodik.

Csáth Géza most megjelent háborús naplójában 1914 karácsonya (X. 24. csütörtök. Karácsony előestje. Ádám-Éva) a harctéri események jegyében zajlik, 1916 karácsonya az otthoni szegénységre, illetve az író és felesége ajándékozó kedvére utal: „Így igyekeztünk a más emberek örömeivel a magunkét fokozni.” A menüt is pontosan leírja, ahogyan Gion műve is. Karácsony napja viszont lakonikus bejegyzést kap: „Haragban vagyunk. Én olvasok. Erdős Renée új regénye *Az új sarj* kitűnő.” Az 1916-os évben csak egy szilveszteri mérleg készül az óévről.

A Csáth-napló karácsonyi bejegyzései rövidek, de több szempontból közelítenek az emberi kapcsolatokhoz.

A közelmúlt háborús karácsonyát, a hiány ünnepét idézi Szathmári István *Szabadkai karácsony* című novellája, amelynek cselekménye mindössze ennyi: a már Pesten élő elbeszélő táskájában hozza a karácsonyi vacsorára szánt halat szülővárosába, mert itt fordulat következett be: „Reggel sorok az üzletek előtt. Se hó, se ünnep. A bankokban nincs pénz. Meghalt valaki, mesélik, a tolóablak előtt. Eltolták utána, szinte besöpörték. Már fél márka is vagyon. Keresem a régi dobozban, az örökre kihűlt lakásban, akárha nem is itt éltem volna, hosszú, hosszú évekig, a könyvek hidegek, a por sem remeg, keresem az apró érméket, hátha, de nincs krajcár, hét krajcár, se vér, se nevetés, karácsony van, itt és mindenhol, a templomban gyászról prédikál a pap, kong a persely, fals az ének, esik az eső, ha kilépek, alig látok el.”

A hóhiányos karácsony nincs-képei a távlatlanságig fokozódnak, és csak a vonattal távozó hős konstatálja az átváltozást: „Karácsony van. Az esőből hó lesz. Bámulok ki az ablakon. Gyertyákat látok. Ahogy elviszi lángjukat a szél.”

Szathmári stílusa is átváltozáson megy keresztül ebben a novellában, egészen rövid mondatokat formál, kivéve a felsorolást; a mondathatárok kérdése és az allúziók külön tanulmányt érdemelnének.

Ottlik Géza *A karácsonyi néma* című novellája (*Emlékkönyv*, Pesti szalon Könyvkiadó, 1996) egy havas gyermekkori átváltozást idéz: a mackóképű hatalmas, néma koldusról a karácsonyi szentmisén kiderül a turpisság. „Ma ünnep van, ma ő sem dolgozik... Ma nem néma katona” – írja Ottlik, de hamarosan megtörténik a leleplezés, megtudjuk ugyanis, hogy a koldus vak, és a némát csak azért játszotta, hogy ezzel leplezze, titkolja vakságát. A groteszk játék felismerése utáni nagy beszélgetés elmarad, csak a szag, az íz, a látvány állandósul, és a hiányérzet, a koldus, valamint a titokzatos Verne-könyvek hiánya.

Mészöly Miklós *Adagio, karácsony* című novellája a már említett lassú tempóból indul ki (az eddig idézett művek is a lassulás vagy a mozdulatlanság élményét ragadták meg): „Szép az, amikor a létezés

lelassul. Mikor a fokozhatatlan száguldás – Giordano Bruno pontos gondolat-látomásához igazodva – fölismerhetetlenül simul bele a mozdulatlanságba.” A karácsony tehát adagio, de az allegróra válaszol. Az allegrót 1944 telének életképe jelzi, tehát ismét a háborús emlék? Gion is a háborút tartja gyors forgásnak, Örkeny sűrített létnek. A kegyetlenség belejátszik karácsonyainkba: „... ami megesett, szordinósan átalakul. A megrendítő bizonyára az, hogy ebben a lelassult létezésben a fájdalom, a kegyetlenség, a bántás a hálátlanság is elnyugszik. Értékké válik? Valamiképpen?”

A gyermekkori karácsony-metamorfózis felfokozott, időtlen, kozmikus méretű. A karácsonyfa Világfává alakul: „Egy gyermek ül az ebédli sarokban, a Világfa mögött. A szobában olyan a csend, mintha minden rést piros meg kék stearinnaal tömítettek volna el. Már reggel óta a *végtelesség* foglalkoztatja. A bontás, a részletezés rögeszméje. És erre hull rá odakint a hó a függöny szűrőjén keresztül. „Ez a bontásigény vezet el a kegyetlenségig is („A szeretet ötszögű négyszög?”). A részekkel szemben Pilinszky az egész, a teljesség élményét fedezi fel a karácsonyban. A vallásos költő világképében Isten és a Szeretet válik uralkodóvá, Mészöly gyerekhősei viszont így kiáltanak fel tavasszal: „az Isten szétesett tízezer kicsi madárrá...!”

Pilinszky *Az ünnep angyala* címmel írta meg a háborús karácsony történetét (Új Ember 1960. december 25.), a magára maradt anya sorsát, aki az éjféli misén kerül ismét közel katonafiához, sőt átéli az időtlenséget és a személycsere metamorfózisát. A hétköznapiak ugyanis időhöz kötöttek, de az ünnep áll: „S ebben az időtlenségben együtt volt minden: öregség és gyermekkor, minden, ami elveszett, és az is, ami maradt... (...) ... úgy érezte, a karácsonynak nincs kora, csak forrósága van, fénye és békéje. (...). Öreg szívében a szeretet összecserélte a személyeket.”

Csáth *A vörös Eszti* című novellában a jóságra utal mint kritériumra utal, amikor a kisfiú Andersen bácsi könyvét kapja karácsonyra. Ibsen Nórája a felbomló karácsony jelzi. Nóra bevásárlását meghatározza a pénz (noha helyzetük jobb, mint az előző évben), már az első dialógusok a „pacsirta-mókuska” állapot veszélyeire utalnak, és éppen karácsonykor lép be Lindéné és Krogstad a házaspár életébe, hogy a múlt leleplezése megkezdődjön.

A karácsonyfa előtt hangzik el Helmer kijelentése: „Mert a hazugság gőzköre megfertőzi az egész családot.” Ez eredményezi Nórában a bűntudatot, az önvádat: „Megrontom kicsinyeimet” Megmérgezem otthonomat?”

Említést érdemel a karácsony még egy szempontja: a boltok, a kirakatok metamorfózisa, amelyről korunk szövegei ironikus módon szólnak. Ottlik a következőképpen jelzi a karácsony közeledését: „Eljött a december, s a könyvek, babák, mozdonyok mögé piros selyempapír került. A fűszeres, túl a sarkon, piros csokrot kötött a szalámira, s egy virgácsos krampuszt ültetett a lipitai túró tetejébe.” „Heinrich Böll említett novellája hasonló távolságtartással utal a nagy átváltozásra. A szemlélődő hős látványa a következő: „...Télapó- és angyalbábuit épp már bábukra csereberélte át két kirakatrendező: dekoltált hölgyekre, akiknek meztelen vállára konfettit szórtak, csuklóira szerpentinből bilincset kötöttek. Őszülő halántékú gavallér-bábukat ültettek lázas sietséggel bárszékekre, pezsgősdugókat szórtak szét a padlón, egy báburól csak úgy lekapták a két szárnyát meg a göndör fürtjeit, és Brenig ámult, hogy milyen gyorsan alakítható át egy angyal mixerré. Bajusz, sötét paróka, mögé még sebesen reklámszöveg a falra: „Nincs Szilveszter pezsgő nélkül?” A durranó cukorkák és az álarcok is felkerülnek. A kirakatrendezés epizódjára harmadszor is utal Böll. A teremtéssel szemben az emberi munkát korrigálni kell, pl. még egy zacskó konfetti kerül a bábú vállára. A legmegrendítőbb azonban az utcán otthontalanul tébláboló fiatal hős megállapítása: „Itt már el is múlt a karácsony, pedig még meg sem kezdődött...” Az ünnep elmúlása, a vendégség feloszlása külön téma a művészetben...

Csak néhány ünnep-példát idéztem ebben az írásban. Hogy milyen a karácsony az irodalomban, illetve hogyan illik bele az irodalom életünk karácsonyaiba? A végleges kép hiányzik, mert a véglegesnek tűnő is egy újabb karácsony-megközelítéssel változik. Olvasnunk (is) kell a karácsony(ok)ról. Egyre inkább rádöbbenünk, hogy az átváltozás, a fordulat az irodalmi művek mítoszokban gyökerező igazi nagy „témája”.

(1997)

SMARAGD ASZTAL(BONTÁS)

Egy lapindítás fikciója a Csáth levelezésben

A Csáth-leveleket összegyűjtő szabadkai Életjel-kötetek közül az olvasó szempontjából valószínűleg ez az utolsó (140 levelet tartalmazó) a legizgalmasabb.¹ A szerkesztő Utószava reflektál az életrajzi fordulatokra, az önértelmezés nehézségeire, a szabadkai/vajdasági művelődéstörténeti és háborús kontextusra. Az olvasó azonban inkább az egyes levelekre, szöveghelyekre, pontosabban a sztereotípiáktól eltérő szövegfordulatokra koncentrál, például arra, hogyan alakul a hegedű-ügy a két testvér között, miként változnak az orvos bélyegzői, hogyan számozódhatnak újra a levelek, ha a levélíró azt érzi, öccsével feltétlen kapcsolatváltásra van szükség, ám legfőképpen arra, milyen kisvárostól távolodó, politikát, kritikát és közgazdaságot nélkülöző pajzán lapokról álmodozik 1913-ban az író-levélíró szubjektum az, aki a szerkesztői felelősség veszélyhelyzetének ironikus leleplezését nyíltan kimondja. Szemérem elleni vétség miatt börtönviselt szerkesztő semmiképpen sem szeretne lenni. A *Smaragd Asztal*ba (fiktív lapjába) a következő szerzők szövegei kerülhetnének be: Wilde, Maupassant, Szomory, valamint Baudelaire, Maeterlinck és Verlaine.

Az irodalmár olvasó főként a levelekben rejtőző novellaszüzsékre, a fikcionalitás esélyeire, az olvasmányokra, valamint a kritikai szemléletmódra érzékeny. Feltűnő például, hogy a Brenner József-levelek állandóan viszonyítanak, azaz kapcsolatokat szönek és

¹ Csáth Géza: *1000 x ölel Józsi*. Családi levelek 1913–1919. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Beszédes Valéria. Életjel Könyvek 125., Szabadka, 2008 (A szöveg egy zentai felkérés eredménye)

bontanak le. Olvasmányokat ajánlanak és bírálják. Ha a levélíró életrajzot olvas (lásd: Petőfi vagy Jókai poétakedélyének és szenzibilitásának megközelítését a 43. levélben), anyagilag a „kutya rossz”-nál sokkal jobb helyzetére, ám önbizalmának és kedélyének differenciáltságára utal. Ha a világirodalom kanonizált novelláira vagy a magyar irodalom valamely újraolvasott szövegére hivatkozik, mindjárt elbizonytalanítja önnön írói pozícióját és annak értékeit, ugyanakkor további szerteágazó novellatémák foglalkoztatják. A 87. levél olvasmányajánlata a *Ronda tanár úr* befogadásának humoros nézőpontját hangsúlyozza, majd sűrített kritikát közöl: „Fényes, bravúros regény.”

Rodin művészetszemléletének vagy Kant filozófiájának tanulmányozása szintén megérdemel egy-két kommentárt, ezt követően azonban a szöveg személyes problémák, néhol banalitások felé siklik.

Az utolsó levelekben ezek az irodalmi-művészeti-filozófiai kapcsolatok lazulnak, a búcsú-hangulat inkább önreflexiót, szimptomanyomozást, végrendelkezést, „időbeli hurkot” indukál (lásd: a traumának mint oknak a paradoxona²). A ceruzával írott, boríték nélkül fennmaradt utolsó két regőcei levél (1919 júliusában) meglepő módon a feleséggel együtt elkövethető páros öngyilkosság tervezését, a feleség jövőjének szempontjait latolgatja.

A levélíró a levelek/levéltípusok és más szövegek között „gépies” nekilendülésekkel mozog, a postai levélről mint médiumról egy pillanatra sem feledkezik meg. Az olvasó ugyancsak a közvetítettség nézőpontjából közelít a „küldeményekhez”, de erre utal maga a kötetkompozíció is, amely a *Mutatvány a levelekből* című függelékkal zárul. Öccsének címzett, 1915. november 16-án kelt levelében (104. levél) például hosszasan foglalkoztatja a levélíró/már-már elbeszélőt a levélkézbesítés lanyhasága, a postai törvények kijátszásának néhány leleményes lehetősége. Megállapítja, hogy a levél nagyszerű találmány, hiszen a postai törvények szemszögéből nem tekinthető

² Žižek, Slavoj: *Ván-e oka a szubjektumnak?* A lacani megoldás (1994). (Katona Gábor fordítása). In: Bókay Antal—Vilcsik Béla—Szamosi Gertrud—Sári László: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 424.

levélnek, vagyis kevésbé sodródik bürokratikus útvesztőkbe, átjárhatósága miatt sokkal szabadabban célba ér. A levélkézbesítés akadályai kapcsán az anekdotázó kedv is erősödik. Az említett levélszöveg egyik bekezdésében ez olvasható: „Mellesleg a levélhordó meséli hogy most a közönség csak, hogy gyorsaságot kapjon: mindenféle csalafintaságot eszel ki. Pl. küld virslit utánvéttel, /utánvét 5 korona/ de viszont ráírja érték 100 kor és fizeti ezt a postatöbbletet, de megvan az a haszna, hogy ezt a csomagot azután muszáj gyorsan továbbítani.” (104. oldal)

Ez a „kiszámíthatatlanság” a levelezések utóéletéről, archiválásáról is elmondható. Márton László írja Kosztolányi Dezső levelezése kapcsán: „A levelek jönnek-mennek, a címzett – ha megkapja őket egyáltalán – olykor összetépi vagy elszórja, máskor megszámozza és gondosan elrakja őket. A leveleket különböző szempontok szerint selejtezik vagy cenzúrázzák a hozzátartozók és hozzáértők; a hagyatékok szétszóródnak, egy részük múzeumba vagy közgyűjteménybe kerül, más részük megsemmisül vagy elkallódik.” A levelezés kapcsán kiemelhető, hogy létfilozófiai, önprezentációs és/vagy ön(le)pergetős dimenziókba hatol, „kanonizációja” egyszersmind azt is megmutatja, mennyiben tekinthető az életmű részének az élet, a megélt élet maga”³ Nem mellőzhető azonban az olvasó sem, aki manapság kutakodik, és ebből a távolságból értelmezi a leveleket.

(2008)

Irodalom

Freud, Sigmund: *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonáról és tévedésekről*. Fordította: Gergely Erzsébet (1–6.) és Lukács Katalin (7–12.). Gabo Kiadó, 2006, 227–324.

Herman, Judith Lewis: *Trauma és gyógyulás*. Fordította: Kuszing Gábor. Utószó: Kulcsár Zsuzsanna. Háttér Kiadó—Kávé Kiadó—NANE Egyesület, Budapest, 2003.

³ Márton László: *Színes tinták bölcsessége*. Levelek – Naplók (1997). In: Márton László: *Az áhitatos ember gép*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999, 103., 107.

Márton László: *Színes tinták bölcsessége*. Levelek – Naplók (1997). In: Márton László: *Az áhítatos embergép*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999, 103., 87–107.

Szajbély Mihály szerk.: *A varázsló halála*. In memoriam Csáth Géza. Nap Kiadó, 2004.

Szajbély Mihály: Tetten ért ihletek, párhuzamos olvasatok. In: Hózsá Éva—Arany Zsuzsanna—Kiss Gusztáv szerk.: *Az emlékezés elevenisége*. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön. Városi Könyvtár, Szabadka, 2007, 280–289.

Szegedy-Maszák Mihály: *Műfajok a kánon peremén (Levél és napló Kosztolányi életművében)*. In: Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 157—169.

Thomka Beáta: Csáth kettős naprendszere. In: Thomka Beáta: *Esszétetek, regényterek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988, 14—22.

Žižek, Slavoj: *Van-e oka a szubjektumnak?* (1994) (Katona Gábor fordítása). In: Bókay Antal—Vilcsek Béla—Szamosi Gertrud—Sári László: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 410—425.